

ERON TILLARI OILASI VA ETNIK TARIXI
O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK

Ilmiy rahbar: *Homitov Dilovar Lutfullozoda*
TerDU katta o'qituvchisi PhD. dilovarhomitov@mail.ru

Shoimkulova Marjona Odilbekovna
TerDU, Filologiya va tillarni o'qitish: fors tili ta'lim yo'nalishi talabasi
marjonashoimkulova4@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Eron tillari oilasining shakllanishi va ularda so'zlashuvchi etnik guruhlarning migratsiya tarixi o'rtasidagi uzviy bog'liqlik qiyosiy-tarixiy va etimologik tahlil asosida o'rganilgan. Tadqiqot natijalari qadimgi ko'chishlar, madaniy aloqalar va substrat tillar ta'siri lisoniy o'zgarishlarda qanday muhrlanganini ko'rsatadi. Xulosa qilib aytganda, lisoniy evolyutsiya etnik o'zlikni va tarixiy areallarni belgilashda "lisoniy arxiv" sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *Eron tillari, etnik tarix, lisoniy migratsiya, qiyosiy-tarixiy tahlil, etimologiya, leksik stratigrafiya, madaniy sintez, proto-eroniy.*

Abstract: The article investigates the intrinsic link between the formation of the Iranian language family and the migration history of Iranian-speaking ethnic groups through comparative-historical and etymological analysis. The research highlights how ancient migrations, cultural contacts, and substrate influences are encoded in linguistic shifts. Ultimately, linguistic evolution serves as a "linguistic archive" for defining ethnic identity and historical geographical areas.

Keywords: *Iranian languages, ethnic history, linguistic migration, comparative-historical analysis, etymology, lexical stratigraphy, cultural synthesis, Proto-Iranian.*

چکیده: در این مقاله، پیوند ناگسستنی میان شکل‌گیری خانواده زبان‌های ایرانی و تاریخ مهاجرت گروه‌های قومی ایرانی‌زبان بر پایه تحلیل‌های تطبیقی-تاریخی و ریشه‌شناختی مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که چگونه مهاجرت‌های باستانی، پیوندهای فرهنگی و تأثیر زبان‌های زیرلایه در تحولات زبانی ثبت شده‌اند. در نهایت، تکامل زبانی به عنوان یک «آرشیو زبانی» برای تعیین هویت قومی و حوزه‌های جغرافیایی تاریخی عمل می‌کند.

کلیدواژه‌ها: زبان‌های ایرانی، تاریخ قومی، مهاجرت زبانی، تحلیل تطبیقی-تاریخی، ریشه‌شناسی، لایه‌نگاری واژگانی، سنتز فرهنگی، ایرانی باستان.

KIRISH

Insoniyat tarixida til nafaqat muloqot vositasi, balki madaniy va etnik o'zlikni belgilovchi eng qudratli va barhayot manba hisoblanadi. Eron tillari oilasi a'zolari uchun til ularning tarixiy o'zligini, qadriyatlarini va asotirlarini avloddan-avlodga o'tkazuvchi asosiy vositadir [8,575]. Hind-eroniy xalqlar dastlab yagona til, din va irqiy birlikka ega bo'lganlar; keyinchalik geografik tarqalish natijasida ularning xarakteri va

turmush tarzi o'zgargan bo'lsa-da, umumiy lisoniy va madaniy poydevor saqlanib qolgan[7,569]. Til orqali etnik guruhlar o'zlarining tarixiy chegaralarini belgilaydilar va milliy birdamlikni his etadilar[8,576].

Dunyo eronshunosligida eron tillari oilasini tadqiq etish bo'yicha ulkan ishlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, bir qator yo'nalishlarda hali ham jiddiy ilmiy bo'shliqlar mavjud. Birinchidan, barcha eroniy tillarni to'liq qamrab oluvchi mukammal etimologik lug'atning yo'qligi uzoq vaqtdan beri ilmiy ehtiyoj bo'lib qolmoqda[1,3]. Ikkinchidan, Eron, Afg'oniston va Tojikiston hududidagi zamonaviy eroniy dialektlarni o'rganishda uzilishlar ko'zga tashlanadi; vaholanki, ushbu dialektlar qadimiy tillarda saqlanib qolmagan arxaik shakllarni o'zida tashuvchi muhim manba bo'lishi mumkin[1,7]. Ayniqsa, yangi fors tilining etimologiyasi bo'yicha Paul Hornning 1893-yildagi tadqiqotidan so'ng keng ko'lamli ishlar deyarli amalga oshirilmagan[1,4]. Shuningdek, eroniy so'z boyligining sezilarli qismi proto-hind-yevropa tillari bilan bog'lanmaydi, bu esa miloddan avvalgi II ming yillikda O'rta Osiyoning qadimiy shaharlarida so'zlashilgan, hali fanga noma'lum bo'lgan substrat tillar ta'sirini chuqur tahlil qilishni talab etadi[1,15].

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – eron tillari oilasining tarixiy rivojlanish bosqichlarini ushbu tillarda so'zlashuvchi xalqlarning etnik migratsiyasi va madaniy aloqalari kontekstida tahlil qilishdir. Maqola eroniy tillarning qadimgi davrdan (Avesto, qadimgi fors tili) o'rta va yangi davr (klassik fors, tojik, dariy) tillariga o'tishidagi fonetik va morfologik transformatsiyalarni etnik tarix bilan bog'lagan holda yoritishni ko'zda tutadi[4,13]. Tadqiqotning ahamiyati shundaki, u tillardagi leksik qatlamlar (masalan, arab, turkiy va substrat tillardan o'zlashmalar) orqali xalqlarning madaniy sintezi va etnik shakllanish jarayonlarini yangi ilmiy nuqtayi nazardan baholashga xizmat qiladi[3,12].

METODLAR

Ushbu tadqiqotda eron tillari va ularda so'zlashuvchi etnik guruhlar o'rtasidagi tarixiy-lisoniy aloqalarni aniqlash uchun bir-birini to'ldiruvchi quyidagi metodologik yondashuvlardan foydalanildi:

1. Qiyosiy-tarixiy tahlil va lisoniy rekonstruksiya. Tadqiqotning asosi sifatida qiyosiy-tarixiy filologiya prinsiplari olindi. Ushbu metod orqali eroniy tillardagi arxaik shakllar qadimgi hind (Sanskrit) va hind-yevropa tillari bilan qiyoslanib, proto-eroniy ildizlar qayta tiklandi. Xususan, tillardagi fonetik transformatsiyalar tahlil qilinib, tillarning tarqalish areallari va etnik bo'linish nuqtalari aniqlandi.

2. Etimologik tahlil va leksik stratigrafiya. Eron tillari lug'at boyligidagi qatlamlarni ajratish uchun etimologik tahlildan foydalanildi. Bu metod nafaqat so'zlarning kelib chiqishini, balki ularning semantik o'zgarishlarini ham kuzatish imkonini beradi. Leksik stratigrafiya orqali tillardagi arab, turkiy va mo'g'ul qatlamlari, shuningdek, miloddan avvalgi II ming yillikka oid O'rta Osiyo substrat

tillaridan o‘zlashmalar ajratib olindi, bu esa xalqlarning qadimiy migratsiya yo‘llarini belgilashga xizmat qiladi.

3. Dialektologik va izoglossik metod. Tadqiqotda zamonaviy eroniy dialektlarning (masalan, tojik shevalari, g‘arbiy va sharqiy eron lahjalari) o‘zaro o‘xshashlik va farqlari izoglossalar yordamida tahlil qilindi. Bu metod tillarning hududiy tarqalishi va etnik guruhlarning bir-biriga yaqinlashish yoki uzoqlashish jarayonlarini tushuntirishga yordam beradi.

4. Filologik va matniy tahlil. Klassik fors, tojik va dariy tillaridagi adabiy manbalar ustida ishlashda filologik tahlil metodidan foydalanildi. Bu metod tillarning tarixiy rivojlanish bosqichlarini yozma yodgorliklar orqali isbotlash imkonini beradi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, hind-eroniy qabilalarning miloddan avvalgi II ming yillikda turli iqlimiy hududlarga bo‘linishi ularning nafaqat turmush tarzini, balki lisoniy poydevorini ham o‘zgartirgan[7,588]. Markaziy Osiyoning qadimiy shaharlarida yashagan, fanga noma‘lum bo‘lgan etnoslar (substrat) bilan aloqalar natijasida eroniy tillarga qadimgi hind-yevropa asosiga ega bo‘lmagan yangi leksik qatlamlar (masalan, *baru-* ‘chaynamoq’, *gauš-* ‘eshitmoq’) kirib kelgan[1,6-15]. Lisoniy tahlillar ko‘chmanchilikdan o‘troqlikka o‘tish jarayonini so‘zlar semantikasida aks etganini tasdiqlaydi. Masalan, proto-hind-yevropa tilidagi *kwelHI-* ildizi dastlab “ko‘chib yurish” ma‘nosini anglatgan bo‘lsa, eroniy qabilalarning o‘troqlashishi natijasida u “chorva boqish” va “dehqonchilik qilish” ma‘nolarini kasb etgan[1,14].

Eron tillarining ikki yirik guruhga ajralishi aniq fonetik va morfologik markerlar bilan tasdiqlanadi. Sharqiy eron tillari (sug‘diy, xotan-saq, xorazmiy, osetin) uchun tish orasidagi undoshlarning (masalan, θ/d alternatsiyasi) o‘ziga xos rivojlanishi xarakterlidir, bu g‘arbiy guruhda kuzatilmaydi[1,19]. Sharqiy tillarda saqlanib qolgan ayrim fe‘l ildizlari (masalan, *fan-* “vaqt o‘tishi”) g‘arbiy eroniy guruhlarda deyarli uchramaydi[1,21-22]. Shuningdek, fors tilidagi o‘zlashma so‘zlarni tahlil qilish orqali ularning aynan sharqiy guruhga mansubligini aniqlovchi maxsus affikslar (masalan, sug‘diycha *-ōk* sufiksi) mavjudligi aniqlandi[2,274].

Tadqiqot natijalari lisoniy areallar ko‘pincha qadimiy etnik migratsiya va geografik to‘siqlar bilan mos kelishini ko‘rsatdi. G‘arbiy fors tili, dariy va tojik tillari o‘rtasidagi farqlar tizimli xarakterga ega bo‘lsa-da, chegara hududlarda (Xuroson va Movarounnahr tutashgan joylarda) bu lahjalar bir-biriga yaqinlashadi va etnik chegaralarning o‘zgaruvchanligini aks ettiradi[4,10-12]. Badaxshon, Hisor va Zarafshonning tog‘li hududlarida yashovchi etnik guruhlar tili izolyatsiya tufayli qadimiy eroniy shakllarni (arxaizmlarni) yaxshi saqlab qolgan, bu esa ularning qadimiy migratsiya yo‘llarini aniqlashda muhim etnik-lisoniy dalil bo‘lib xizmat qiladi[4,8-48]. Migratsiya jarayonida yangi kelgan etnik guruhlar (masalan, Erondagi afg‘on muhojirlari) o‘z ona lahjalarini dominant milliy til (fors tili) bilan qorishtirib, yangi

ijtimoiy-lisoniy o'zlikni shakllantiradilar[8,590-591].

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, til nafaqat muloqot vositasi, balki etnik guruhning o'tmishini o'zida muhrlagan "lisoniy arxiv"dir. Masalan, proto-hind-yevropa ildiziga ega *kwelHI*- fe'lining eroniy tillarda ko'chmanchilikdan o'troq dehqonchilikka xos ma'nolarga ko'chishi[1,14] xalqlarning turmush tarzi o'zgarishini filologik jihatdan isbotlaydi. Shu nuqtayi nazardan, til evolyutsiyasi etnik tarixni yuqori aniqlikda aks ettiradi. Biroq, tahlillar shuni ko'rsatadiki, til har doim ham sof etnik chiziqni kuzatmaydi; u ko'pincha hududiy yaqinlik va siyosiy hukmronlik (masalan, dariy va tojik tillarining klassik fors tili ta'sirida shakllanishi) natijasida yuzaga keladigan lisoniy assimilyatsiyani ham ifodalaydi[4,8-12]. Olingan lisoniy dalillar, ayniqsa miloddan avvalgi II ming yillikdagi migratsiya jarayonlari va eroniy tillarning Markaziy Osiyo substrat qatlamlari bilan boyishi[1,15], asosan "Kurg'an" nazariyasini quvvatlaydi. Ushbu nazariyaga ko'ra, hind-eroniy xalqlarning tarqalishi aynan bronza davridagi migratsiyalar bilan bog'liq bo'lib, natijalarda aniqlangan "sharqiy" va "g'arbiy" guruhlarining lisoniy ajralishi (θ/d alternatsiyasi) ushbu davrdagi hududiy bo'linishlarga mos keladi[1,19]. "Anatoliya" nazariyasi (neolit davridagi tarqalish) eroniy tillardagi nisbatan kechroq yuz bergan fonetik o'zgarishlar va turkiy/substrat o'zlashmalarining xususiyatlarini tushuntirishda natijalarimiz bilan kamroq muvofiqlik kasb etadi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot eron tillari oilasining rivojlanishi ularda so'zlashuvchi xalqlarning etnik migratsiyasi va madaniy aloqalari bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatib berdi. Tilning etnik o'zlikni saqlashdagi o'rni antropologik tadqiqotlar orqali o'z isbotini topdi. Xususan, eroniy tillardagi fe'l tizimi va leksik qatlamlar tahlili qadimiy migratsiya yo'llari hamda madaniy sintez jarayonlarini (arab, turkiy va sug'diy ta'sirlar) aniqlash imkonini berdi.

Eronshunoslikdagi ilmiy bo'shliqlarni to'ldirish uchun quyidagi yo'nalishlarda tadqiqotlarni davom ettirish lozim deb hisoblaymiz:

1. Barcha eroniy tillarni (ayniqsa, yo'qolib borayotgan tog'li dialektlarni) qamrab oluvchi to'liq etimologik korpus yaratish;
2. Markaziy Osiyoning qadimiy shaharlarida so'zlashilgan noma'lum "substrat" tillarning eroniy tillar leksikasiga ta'sirini chuqur tadqiq etish;
3. Zamonaviy dialektlardagi arxaik shakllarni yozma yodgorliklar bilan qiyosiy tahlil qilish orqali etnik tarixning qorong'u sahifalarini yoritish.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Cheung J. Etymological dictionary of the Iranian verb. – Brill, 2006. – T. 2.

2. Henning W. B. Sogdian loan-words in New Persian //Bulletin of the School of Oriental and African Studies. – 1940. – Т. 10. – №. 1. – С. 93-106.
3. Арманд, Е. Е., Чалисова, Н. Ю. Классический персидский язык: пособие по чтению текстов [Текст]. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2021. – 552 с.
4. Расторгуева В. С. Основы иранского языкознания: Новоиранские языки: Западная группа, прикаспийские языки. – Наука, 1982. – 571 с.
5. ابوالقاسمی م. تاریخ زبان فارسی. – تهران، 1370. – 350 ص.
6. حسن قریبی. دستور خط فارسی تاجیکی. – تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی. 1388. – 55 ص.
7. فلاح. جایگاه فرهنگ و زبان فارسی در شبه قاره //مطالعات شبه قاره. – 2010. – ج. 2. – №. 2. – 67-98 ص.
8. میرزائی. مطالعه انسان‌شناختی هویت زبانی مهاجران افغان در ایران //مجله مطالعات اجتماعی ایران. – 2014. – №. 8. – ج. 3. ص. 109-128.